

**UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
ȘCOALA DOCTORALĂ**

**MONAHISM ȘI SOCIETATE ÎN MOLDOVA
SECOLELOR XV-XVI**

-Rezumatul tezei de doctorat-

**Coordonator științific:
Prof. univ. dr. Ștefan S. GOROVEI**

**Doctorand:
Iulian Marcel CIUBOTARU**

**IAȘI
2016**

Am conceput această lucrare de doctorat în patru capitole, inegale ca dimensiuni. Primul dintre ele, intitulat „Egumenii – între puterea temporală și autoritatea ecleziastică”, este cel mai vast din întreaga teză. Titlul acestei părți este puțin relevant din punctul de vedere al conținutului său. Nu este vorba doar despre conducătorii lăcașurilor monastice. Este adevărat, aceștia polarizează cercetarea, însă statutul lor este mai bine relevat prin raportarea la alte categorii ale clerului monahal. De altfel, capitolul se deschide cu o prezentare a schimonahilor și eremiților atestați în Moldova medievală. Raportarea la dreptul canonic s-a arătat necesară și a dezvăluit că legislația preluată din Bizanț nu a fost întotdeauna respectată. O succintă perspectivă comparativă a arătat că același lucru se întâmpla și în Țara Românească. Ierarhii din Moldova aveau obiceiul să îmbrace înainte de moarte Schima Mare, fapt care nu îi împiedica să rămână în continuare în scaunul arhieresc. Ilustrative sunt cazurile mitropoliților Gheorghe (devenit David) și Teoctist al II-lea (devenit Teodor). După domnia lui Alexandru Lăpușneanu a intervenit însă o schimbare în ceea ce privește relațiile dintre puterea temporală și autoritățile ecleziastice. Acestea din urmă au devenit, treptat, supuse factorului politic, astfel încât fiecare domnie aducea cu sine și o schimbare a elitelor clericale. În aceste condiții, demisia mitropoliților și episcopilor sănătoși din punct de vedere fizic nefiind permisă, se apela la schimnicie sau, lucru deloc rar, la pribegie (vezi cazurile mitropoliților Gheorghe al II-lea, Gheorghe Movilă etc.). Neobișnuite s-au arătat situațiile când mitropolitul era transferat la o episcopie (vezi cazul lui Nicanor), sau a episcopilor care reveneau la conducerea mănăstirii de metanie (vezi situația lui Eustatie, episcop de Roman și, ulterior (!), egumen al Putnei). Știrile despre egumenii-schimonahi sunt mult mai puține, multe dintre ele fiind rodul fanteziei istoriografiei mai vechi. Amintesc aici doar un singur caz, cel privitor la Ioasaf, întâiul conducător al Mănăstirii Putna. Schimnicia sa a fost rodul unor confuzii, demontarea unor astfel de interpretări eronate, pătrunse însă în toate lucrările de specialitate, nefiind ușoară. În ceea ce îi privește pe eremiți, așa cum apar în documente, numărul acestora a fost redus. Totuși, nici în cazul lor canoanele nu erau întotdeauna respectate. Unii dintre ei dispuneau de stăpâniri importante, pe care le administrau din mănăstire sau sihăstrie. Nu se poate spune aceasta despre Daniil de la Voroneț, cel mai cunoscut sihastru din Moldova medievală. Însă despre Sava (atestat la 1443), sau Teodor (1578) izvoarele ne arată că îmbrățișaseră modul de viață idioritmic, fiind, cu toate acestea, stăpâni de moșii, pe care le administrau și le lăsau danie, de obicei mănăstirilor de metanie. Acestea erau, în epocă,

deținătoare de averi foarte mari, satele fiind cea mai importantă componentă a bunurilor aflate în patrimoniul lăcașurilor monastice.

Însă marile mănăstiri controlau chiar și din punct de vedere juridic locuitorii satelor aflate în subordinea lor. Astfel, ajungem la dreptul de judecată al egumenilor, competență de factură cvasi-episcopală. Numeroase documente emise în veacurile XV-XVI arată că întâistătătorii marilor mănăstiri se bucurau de atribute episcopale, care le-au fost conferite de către domnie, la început pe fondul unei precare ierarhii bisericești în Țara Moldovei. Mai apoi, această situație a devenit tradiție și s-a perpetuat până târziu. Egumenii de la Neamț, Bistrița, Probota și, începând cu a doua jumătate a secolului al XV-lea, Putna, controlau nu doar preoții de mir din satele mănăstirii, ci și pe locuitorii acestora. Astfel, cele mai importante centre monahale aveau venituri substanțiale, rezultate din taxele de judecată. Unele documente sunt foarte elocvente din acest punct de vedere. Mănăstirea Bistrița a primit, la 20 mai 1459, dreptul de a încasa „darea episcopală” de la oamenii din Lucăcești, iar Putna s-a bucurat de daniile similare în vremea ctitorului ei. De asemenea, unele documente arată că judecata egumenului era definitivă. În schimb, aceleași urice arată că dreptatea împărțită de episcopul Tarasie al Romanului nu era fără drept de apel (vezi uricul emis la 13 martie 1466). Dreptul de judecată era un privilegiu care putea fi conferit doar de către principe, iar atestarea sa tot mai redusă, începând cu a doua jumătate a veacului al XVI-lea, relevă că domnia a urmărit să limiteze puterea egumenilor, în detrimentul clerului superior, ale cărui venituri și prestigiu erau, în acest fel, considerabil diminuate.

Conferirea unor drepturi și venituri episcopale conducătorilor mănăstirilor importante, unele dintre ele necropole domnești, trebuie să fi fost în conștiința oamenilor vremii în legătură și cu originea socială a înalțelor fețe bisericești. Din acest punct de vedere, pentru veacul al XV-lea informațiile lipsesc cu desăvârșire, deși nu s-a găsit o explicație (încă !) a faptului că mitropolitul Teoctist I a fost înhumat în necropola domnească de la Putna. Pentru secolul următor, sursele documentare relevă, într-o manieră lapidară și în situații neașteptate (daniile funciare, vânzări de terenuri etc.) că episcopii, mitropoliții și chiar egumenii mănăstirilor importante proveneau din familii cu înaltă ascendență socială. În această din urmă situație am putut identifica patru cazuri: ieromonahul Gavriil, egumenul Mănăstirii Bistrița, fiul lui Gavriil Cernăuțeanul; Hariton Chiceră, egumenul de la Agapia; Gavriilaș Stroici, devenit monahul Grigorie, fiul vistiernicului Ion Stroici, egumen al Mănăstirii Probota și, în fine, vistiernicul Ieremia, intrat în monahism

după 1523 și ctitor al Mănăstirii Sălăgeni, acolo unde, aflăm din cuprinsul unei însemnări așternută pe un manuscris, îndeplinea rolul unui *stareț*. Pentru ca perspectiva să fie mai articulată am inventariat cazurile persoanelor intrare în monahism și a căror familie a putut fi identificată. Astfel, se observă că dregători din familii importante (Băloș, Costevici, Negru, Capotescu, Movilă, Tescanovici, Prăjescu, Vărzar, Arbore, Șarpe, Huhulea etc.) sau urmași ai acestora, au avut cel puțin un / o reprezentant/ă care a intrat în monahism. Trebuie avut în vedere că, în unele cazuri, această situație s-a creionat ca urmare a unor conflicte de natură politică. Lectura uricelor de cancelarie mai relevă că primul dregător din Moldova care a intrat în monahism a fost Giurgiu Negru, fratele lui Cârstea Negru, la mijlocul veacului al XV-lea. Astfel, ideea potrivit căreia vistiernicul Ieremia (monahul Evloghie) a fost primul dregător din Moldova care s-a călugărit nu mai poate fi susținută.

Precum s-a văzut, unii fii de boieri sau urmași ai acestora deveneau monahi, fiindu-le rezervată o carieră în structurile administrative ale Bisericii. Unii dintre ei ajungeau egumeni, episcopi sau chiar mitropoliți. Întâistătorii marilor mănăstiri purtau, uneori, titlul de *arhimandrit*. În acest fel, s-a conturat o cercetare aparte despre această titulatură bisericească, puțin sau chiar deloc investigată în istoriografie. Așadar, cine purta titlul de *arhimandrit* în Moldova veacurilor XV-XVI ? În primul rând, trebuie accentuată ideea că nu toți egumenii mănăstirilor importante se bucurau de această distincție. La Neamț, de exemplu, ctitorie domnească și necropolă a lui Ștefan al II-lea, nu apare niciun arhimandrit în perioada avută în vedere (cu excepția lui Casian, la 1556, atestat în colofonul unui manuscris pierdut !). În schimb, egumenul Bistriței a purtat această demnitate, însă nu mai devreme de 1455, atunci când documentele relevă numele primului arhimandrit din Moldova: Eustatie. Din ceea ce știm până în prezent, doar egumenul Putnei s-a bucurat, încă de la început, de această titulatură, care trebuie corelată cu statutul juridic și prestigiul ctitoriei ștefaniene. La Probota, mănăstire importantă a Moldovei, este atestat un arhimandrit abia la 1587 (Antim), ceea ce arată că Petru Rareș nu a conferit acest titlu conducătorului de la cea mai importantă ctitorie a sa (așadar, Grigorie Roșca nu a fost, înainte de a deveni mitropolit, arhimandrit și nici episcop). Privitor la ierarhia Moldoviței, în vremea lui Ștefan cel Mare cunoscutul copist Anastasie își spune, într-o însemnare, *arh*, fără a putea spune cu certitudine dacă această abreviere provine de la *arhimandrit*. În plus, o singură atestare, și aceea incompletă, lasă impresia unei situații enigmatice. În fine, apelul la surse care ar putea să aducă o lumină asupra acestei situații

(pomelnicele) se dovedește inutil, întrucât Pomelnicul de la Bistrița este suspect de lapidar și plin de confuzii în ceea ce privește arhimandriții.

Capitolul următor a fost rezervat egumenilor de la Mănăstirea Neamț. O listă care aparent trebuia să fie banală, a ridicat probleme dintre cele mai complexe, ajungându-se până la răsturnarea cronologiei mitropoliților Moldovei de la mijlocul veacului al XVI-lea. Am urmărit, în ordine cronologică, egumenii de la Neamț, putându-se observa că mediul de proveniență al episcopilor de Roman și mitropoliților Moldovei din prima jumătate a veacului al XVI-lea trebuie căutat exclusiv la această ctitorie voievodală. Noutatea acestui capitol constă în completarea biografiei unor personaje importante ale ierarhiei eclesiastice din Moldova, începând cu Domentian, întâiul egumen al Neamțului (care nu a fost nici schimonah, nici arhimandrit). De analize similare s-au bucurat și Ioasaf, transferat de Ștefan cel Mare la Putna, Teoctist al II-lea, Macarie cronicarul, egumen la Neamț și, pentru o scurtă perioadă la Bistrița (1527-1531). În ceea ce îl privește pe Eftimie, cronicarul lui Alexandru Lăpușneanu, am arătat, pe baza unor noi argumente, că nu a putut fi egumen la Căpriană, dar nici la Humor, așa cum s-a spus în istoriografie. Acest cărturar de limbă slavonă s-a format la școala de cultură de la Neamț, acolo unde mentorul său, cronicarul Macarie, ucenic al mitropolitului Teoctist al II-lea, el însuși nemțean, a fost egumen. Tot aici s-a argumentat că mitropolitul Grigorie al II-lea a fost conducător al Mănăstirii Neamț și, pentru o scurtă perioadă, episcop la Rădăuți. În acest fel, s-a putut întregi biografia acestui arhieru, mai ales că listele cronologice ale ierarhilor din Moldova nu înregistrează nici un episcop cu numele Grigorie la Rădăuți. În fine, apelul la varianta originală a unui document de politică externă, încheiat între Alexandru Lăpușneanu și Sigismund August al Poloniei, la 22 iunie 1553, publicat cu erori de lectură, a permis îndreptarea unor perspective istoriografice greșite. Astfel, s-a arătat că Alexandru Lăpușneanu nu a schimbat, la venirea pe tron, ierarhii din Moldova, așa cum s-a crezut, întrucât în varianta originală a tratatului amintit numele mitropolitului este Gheorghie, nu Grigorie. Însă despre Gheorghie al II-lea de la Bistrița și familia acestuia documentele oferă unele informații, care, privite din punct de vedere genealogic, ne oferă detalii cu privire la rudele înaltului ierarh și destinul moștenirii sale, după moartea sa tragică (a fost ars de viu, de Ioan Vodă cel Cumplit, la 1572). Așadar, de la întocmirea unei (aparent) banale liste de egumeni s-a ajuns la documente de politică externă și genealogie, fapt care arată complexitatea subiectului și gradul său de noutate.

În spiritul aceleiași idei, am continuat cu investigarea egumenilor de la Mănăstirea Putna. Surprinzător a fost cazul primului conducător al mănăstirii, arhimandritul Ioasaf, despre care istoriografia română a reținut, începând cu părintele Dimitrie Dan, că a devenit schimonah, retrăgându-se în 1476 de la conducerea mănăstirii. Însă o simplă lectură a documentelor infirmă această ipoteză și arată că Ioasaf a condus Putna din 1467 până la moartea sa (1485). Transferarea sa de la Neamț la Putna s-a făcut din dorința de a ridica această din urmă obște monahală la nivelul aceleia de la Neamț. Urmașul său, arhimandritul Paisie cel Scurt, a fost identificat în persoana unui copist din mănăstire, atestat încă din 1476. Noutatea acestui capitol are la bază identificarea unor noi documente (publicate, dar neluate în seamă), în care egumenii Putnei sunt atestați. De exemplu, nu se mai poate susține că ultima apariție documentară a egumenului Paisie are loc la 14 decembrie 1501, întrucât numele său este prezent într-un uric emis la 2 iulie 1502. Din obștea Putnei s-au ridicat, în veacul al XVI-lea, ierarhi de seamă ai Bisericii din Moldova, la loc de cinste figurând numele mitropolitului Anastasie sau episcopul Eustatie al Romanului. Acesta a avut un parcurs biografic sinuos, întrucât a fost egumen la Putna, apoi episcop în Târgul de Jos, a fost înlăturat de la conducerea eparhiei de Iancu Sasul, în 1580, revenind la conducerea mănăstirii de metanie. În orice caz, acest personaj nu poate fi identificat (așa cum s-a spus) cu proegumenul-schimnic cu același nume de la Putna, atestat în cuprinsul unei însemnări la 31 octombrie 1568.

Ultimul capitol al acestei lucrări investighează o altă componentă a monahismului moldovenesc, respectiv mănăstirile personale din veacurile XV-XVI și statutul lor juridic. Singura cercetare dedicată acestui subiect a fost întreprinsă de Tit Simedrea, într-un studiu publicat în 1949. Între timp, baza documentară s-a lărgit substanțial, motiv pentru care am considerat că reluarea subiectului este binevenită. Vinderea și cumpărarea mănăstirilor, împărțirea acestora între urmași sau dăruirea lor unor persoane laice a fost un subiect care a intrigat mult timp, întrucât această practică (numită în gr. *haristikarios* sau *haristikion*), preluată din Bizanț, încetase să existe încă din veacul al XIII-lea. Ea contravenea canoanelor creștine și a generat dispute aprige. Fenomenul este atestat întâia oară în Moldova la 1429, când doamna Marena a primit din partea lui Alexandru cel Bun mănăstirea egumenului Chiprian. Însă pe tot parcursul veacului al XV-lea numeroase documente atestă că domnii făceau danii unor boieri diverse moșii, pe care urmau să fie construite mănăstiri personale. Practica vinderii așezămintelor monastice a atins apogeul în vremea lui Ștefan cel Mare, iar domnia a cumpărat,

treptat, aceste mănăstioare, punându-le sub ascultarea mănăstirilor mari, astfel încât fenomenul a dispărut în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Ipoteza mea este că acest fenomen a apărut în Moldova (și) pe fondul unei precare ierarhii bisericești și a dispărut atunci când în această provincie eclesiasitică au activat personalități care aveau o profundă cunoaștere a dreptului canonic. Neîntâlnit în Țara Românească, fenomenul vinderii și dăruirii mănăstirilor a dispărut treptat (ultimul caz identificat fiind din 1581), reminiscențele sale continuându-se prin instituția epitropatului.

*

Investigarea monahismului din Moldova primelor veacuri de existență ne-a arătat că cercetările referitoare la acest fenomen sunt departe de etapa finală, relectura unor izvoare fiind binevenită iar o perspectivă critică asupra acestora încă poate aduce elemente noi. Schimbările au survenit la nivelul detaliilor, al „istoriei mărunte”, însă completările și ajustările pe care le-am propus în această lucrare nu sunt lipsite de importanță. Ele vin să întregesc unele aspecte de istorie eclesiastică și, pe alocuri, să proiecteze o nouă lumină asupra unor oameni și fapte din trecutul medieval al Moldovei. Se potrivesc, aici, cuvintele lui Alexandru Paleologu, exprimate în 1997: „Îmi fac însă iluzia, spunea renumitul eseist, că aceste mărunțișuri [de critică literară, n.n.] nu sunt într-un tot anodine și că au, totuși, ceva actual și, poate, revelator. Fără astfel de iluzii cine ar mai scrie?! Și chiar publica?!” (vezi *Interlocuțiuni*, ediția a II-a, București, Editura Cartea Românească, 2009, p. 7).

Fără îndoială că mai rămân multe de spus. Timpul restrâns pe care l-am avut la dispoziție a făcut ca interesul nostru să se concentreze asupra unor *secvențe* din istoria monahismului moldovenesc. Nu am avut în vedere, așadar, realizarea unor cercetări exhaustive. Lucrarea de față *propune* unele interpretări și sper că ea adâncește, măcar parțial, cunoașterea istorică.